

38. *Агрономический журнал*. – Кн. 8. – X., 1913.
39. Ресніт О.П., Сердюк О.В. *Столітінська аграрна реформа // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т. 1. – К., 2006.*
40. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 289.
41. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1917. – № 3/5.*
42. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915.*
43. *Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. – 1914. – № 6.*
44. *Агрономический журнал*. – Кн. 3. – X., 1914.
45. Слабченко М.Е. *Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII ст. – Одесса, 1922. – Т. 1.*
46. Олійник О. *Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). – Запоріжжя, 2005.*
47. Вагилевич В. *Некоторые данные из хозяйственно-статистического обзора Херсонского уезда // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1913. – 14 февраля.*
48. Вагилевич В. *Обследование крестьянских хозяйств в Херсонском уезде по данным земского сельскохозяйственного склада // Агрономический журнал. – Кн. 7. – X., 1913.*
49. Карышев Н.А. *Внепательная аренда // Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. 1. – СПб., 1897.*
50. Солженицын А.И. *Двести лет вместе. – Ч. 1. – М., 2006.*
51. Кулинич І.М. *Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Укр. істор. журн. – 1990. – № 9.*
52. Любимов Л. *О ликвидации немецкого землевладения // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 4 апреля.*
53. Бруцкус Б. *Социально-экономические особенности крестьянского хозяйства // Агрономический журнал. – Кн. 1. – X., 1914.*

В. В. Вісін

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Кооперація і кооперативний рух відіграють важливу роль у перехідних епохах, у періодах транзитних економік і становлення громадянського суспільства. Процеси ринкової трансформації сучасного аграрного сектору економіки України потребують нових підходів до реформування, з урахуванням досягнень світової практики ведення агробізнесу. З цієї точки зору важливе значення мають дослідження минулого досвіду сільськогосподарських кооперативних організацій. Зокрема, повчальним є функціонування сільськогосподарських кооперативних установ на Волині у дореволюційний період. Узагальнення досягнень і прорахунків тогочасної правової бази має не лише науково-теоретичне, а й важливе практичне значення для розробки сучасного кооперативного законодавства країни.

Означена проблема знайшла певне відображення у вітчизняних [1; 2] і зарубіжних [3–6] наукових дослідженнях. Однак опубліковані праці, як правило, висвітлюють тему загалом, без виокремлення видової і регіональної специфіки. Зокрема поза увагою дослідників залишилося деяке нормативно-правове регулювання діяльності сільськогосподарських кооперативних установ Волинської губернії. Мета роботи – проаналізувати сільськогосподарське кооперативне законодавство Російської імперії, його вплив на розвиток волинських кооперативів.

Сільськогосподарські товариства виникли у Російській імперії ще задовго до 1861 р. Переважно це були поміщицькі асоціації широкого спектру дії, які схилялися

до наукової і пропагандистської діяльності з вивчення і запровадження у маєтках агрокультурних і агротехнічних інновацій, розробки і поширення практичних рекомендацій [7, 127]. Статути цих установ затверджувалися царем, за представленням Комітету Міністрів. У 1866 р. дозвіл на відкриття, затвердження статутів і проведення з'їздів сільськогосподарських установ надали Міністерству державного майна (у 1894 р. перейменоване у Міністерство землеробства і державного майна) [8, 141], за згодою Міністерства внутрішніх справ [9, 383], а з 1892 р. ще й за згодою Міністерства фінансів [10, 268]. У 1890 р. був затверджений статут Лівобавської асоціації сприяння землеробству і сільськогосподарській промисловості [11], який став основою пізніше прийнятого нормального статуту сільськогосподарських асоціацій [3, 150].

З часом зростання кількості різноманітних сільськогосподарських товариств і асоціацій звернуло на себе увагу влади. Цьому сприяли і рішення Всеросійського з'їзду сільських господарів, який відбувся з ініціативи Московської сільськогосподарської асоціації 10–20 грудня 1895 р. [4, 79]. Як наслідок, Міністерство землеробства і державного майна розробило і 30 червня 1897 р. затвердило нормальний статут для сільськогосподарських товариств [12, 346]. Головною метою їх діяльності проголошувалося сприяння сільським господарям у придбанні продуктів споживання і усіх необхідних для сільської промисловості предметів, а також у вигідному збуті продукції їх господарств у сирому чи обробленому вигляді. За статутом товариствам дозволялося влаштувати сільськогосподарські виробництва для переробки сировини. Окрім цього, запроваджувалися зовсім нові операції, а саме: надання позичок на товари, прийом товариством продукції для комісійного продажу, отримання позик під ті ж товари за рахунок і за дорученням власників товару з кредитних установ і виконання різного роду доручень сільських господарів щодо промислів.

Таким чином, це були доволі універсальні за своїми операціями установи, які поєднували функції виробничих, кредитних, споживчих і збутових кооперативів. Їх членами могли бути землевласники, орендарі, управляючі маєтками і взагалі особи, асоціації й установи, які займалися сільським господарством. Справами керували загальні збори, правління, ревізійна комісія. Засоби товариств складалися з операційних і запасних капіталів. Перші формувалися з членських паїв і сум, перерахованих з запасного капіталу, згідно з постановами загальних зборів, другі – зі вступних внесків, відрахувань від прибутків і процентів на капітал. Причому, ці засоби в обов'язковому порядку переводилися в державні цінні папери і зберігалися в державних кредитних установах. Прибуток після відрахувань у запасний капітал і на винагороду правління міг видаватися як дивіденди, але не більше 5 % на пайовий рубль, залишок розподілявся між членами пропорційно зробленим закупкам. Кількість паїв не обмежувалася. Один внесений пай давав право одного голосу на загальних зборах, п'ять паїв – два голоси, десять паїв – три голоси, двадцять і більше – 4 голоси. Це було відступом від кооперативних принципів демократизму, рівноправності учасників і надавало широкі можливості для переродження товариств у підприємницькі об'єднання. Якщо діяльність установи передбачалася у межах губернії, то губернатор сам надавав дозвіл.

Якщо територія була більшою або засновники вносили у свій статут умови, не передбачені типовим статутом, то клопотання через губернатора направлялося у міністерство землеробства та державного майна. Як і усі місцеві асоціації, сільськогосподарські товариства підлягали нагляду і контрольно місцевій владі, розпочи-

нати свою діяльність могли лише з дозволу губернатора. Проте, влаштувати виробництва з переробки сировини і займатися кредитними операціями вони могли лише з дозволу Міністерства землеробства і держмайна, узгодженого з Міністерствами фінансів і внутрішніх справ. Це, звичайно, не сприяло збільшенню сільськогосподарських товариств. Життя показало, що статут 1897 р. був більше прилаштований до широкого району і до масштабнішої сільськогосподарської діяльності, переважно у поміщицькому середовищі, а для дрібних сільськогосподарських товариств він був складний, громіздкий і надто регламентований.

Дрібна опіка доходила до того, що товариство лише за згодою Міністерства землеробства і держмайна мало право зберігати у залах засідання портрети тих чи інших осіб, які принесли користь сільському господарству. Тому міністерство розпочало підготовку нового статуту, з метою спрощення порядку виникнення сільськогосподарських товариств, дозволу без узгодження з губернатором начальством відкривати у районі своєї діяльності місцеві відділення, звільнення кооперативів від опіки і нагляду поліції. Головним опонентом Міністерства землеробства і держмайна став Департамент поліції, який погодився на спрощення процедури виникнення товариств і дозволив відкриття товариств губернатором, а інші статті зазнали суттєвої правки. Відредагований нормальний статут для місцевих сільськогосподарських асоціацій (російський термін «сельскохозяйственное общество»); головним аргументом на користь такого вживання є той факт, що в основу статутів названих кооперативних організацій увійшли статутні положення кооперативних асоціацій Франції першої половини XIX ст. [2, 23] 3 лютого 1898 р. схвалив Комітет міністрів, 13 лютого затвердив імператор [13] і з 28 лютого 1898 р. почав діяти [4, 80].

Новий статут передбачав заснування асоціацій більш практичного спрямування й обмеженим районом дії. Їх метою було сприяти розвитку й вдосконаленню сільського господарства і сільської промисловості. Асоціації мали вивчати стан окремих галузей, виявляти господарські потреби, поширювати наукові і практичні дані з сільського господарства, піклуватися про найбільш правильні способи ведення господарства, влаштовувати конкурси, виставки, дослідні поля і станції, ферми, сади тощо. Крім того, статут дозволяв посередництво з постачання необхідних у господарстві предметів і збуту продукції, відкриваючи для цього довідково-комісійне бюро, склади і т. ін. Членами могли стати усі сільські господарі, що потрапляли до району діяльності такої асоціації. Вони поділялися на почесних, дійсних, співробітників і кореспондентів. Всі брали участь у загальних зборах, але право вирішального голосу мали лише почесні та дійсні члени, решта володіли дорадчими голосами. Усіма справами керувала обрана рада, що представляла щорічні звіти департаменту і місцевому губернатору, який надавав дозвіл на діяльність асоціації. Вступний внесок був 25 коп., а потім щорічні внески – 1 рубль. Крім внесків, засоби мали формуватися з субсидій департаменту землеробства Міністерства землеробства і державного майна, у віданні якого знаходилися подібні установи, з приватних пожертвувань, а також доходів від операцій.

Саме на підставі нормального статуту сільськогосподарських асоціацій виникли й перші сільськогосподарські установи Волині. Зокрема, у 1899 р. затверджено статут Луцької [14], у 1900 р. – Рівненської [15], а у 1903 р. – Старокостянтинівської [16] сільськогосподарських асоціацій. За складом вони були поміщицькими. Селянство рідко вступало до таких установ через надто високі вступ-

ні та щорічні платежі та «віддаленість» від ідей кооперації. Якщо, скажімо, споживчі товариства, ближчі до повсякденного побуту, селяни ще якось сприймали, то вкласти гроші у дослідні ділянки чи лабораторії відмовлялись. Окремо відзначимо, що організаційна структура та характер діяльності і товариств, і асоціацій значно відступали від загальноприйнятих кооперативних принципів демократизму, рівності учасників, способів формування капіталу тощо. Сільськогосподарські установи лише зовнішньо і формально були тотожними іншим видам кооперації, але за своєю природою глибоко від них відрізнялися. Вони так і не змогли вийти за межі культурно-освітньої діяльності, розрахованої на заможні верстви населення. Загалом, прийняття статутів сприяло деякому збільшенню сільськогосподарських установ.

Після 1898 р. при асоціаціях почали утворюватися відділи для посередницьких операцій, склади сільськогосподарських машин та знарядь, а також окремі сільськогосподарські товариства з посередницькими функціями, для яких потрібен був дозвіл лише губернатора. Саме для таких товариств, у яких комерційна діяльність поєднувалася з виробничою був розроблений проект нового нормального статуту сільськогосподарських товариств. Він був затверджений 18 листопада 1908 р. і посприяв виникненню раніше невідомих кооперативних організацій: товариств з переробки картоплі, сушки і переробки овочів і фруктів, збуту яєць, вовни, з оренди землі, льонарських, машинних та інших товариств [6, 146]. Новий статут відрізнявся від попередніх не лише спрощеною дозвільною системою, але й передбачав подвійний характер діяльності кооперативів. З одного боку, придбання необхідних у сільському господарстві предметів, виробництво і переробка продукції, з іншого боку – її збут. Статут значно спрощував управління справами, оскільки вирішення усіх поточних справ передавав загальним зборам, які скликати в одному селі було досить легко. У той же час, статут містив недоліки. Згідно з 10 параграфом, оборотний капітал товариства складався не з паїв, а з членських внесків. З таким капіталом кооперативи не могли здійснювати комерційні операції. Внесені гроші не поверталися ні членам товариства, ні їх нащадкам, що обмежувало права пайщиків.

Здійснення Столипінської аграрної реформи та прийняття низки законодавчих актів суттєво модернізували громадянський і головне – майновий та правовий статус селянства. Відміна кругової поруки, викупних платежів, послаблення тиску общини, надання права виходу з неї і утворення індивідуальних господарств, можливості вільніше розпоряджатися своїм майном, лібералізація паспортного режиму, безперечно, поживали господарське та підприємницьке життя села й надали відчутного імпульсу розвитку кооперативного руху. До 1913 р. в основному завершилася кодифікація нормативних актів сільськогосподарської кооперативної системи. Однак кооперативне законодавство зберігало відомчу підпорядкованість, відокремленість урядових узаконень і розпоряджень. У самодіяльності кооперації, її автономності уряд бачав політичну загрозу для режиму й тому не наважився прийняти розроблений кооператорами проект загального кооперативного закону. Лише 20 березня 1917 р. тимчасовий уряд прийняв запропоноване кооператорами «Положення про кооперативні товариства і їх союзи» [17], завдяки чому кооперація в Російській імперії отримала юридичне визнання.

Таким чином, функціонування сільськогосподарських кооперативів Волині регламентувалося нормативно-правовими актами, що розповсюджувалися у межах усієї Російської імперії. Розуміючи, що кооперативні

установи є одним із дієвих засобів стимулювання економічного розвитку, уряд розробляв для них певну законодавчу базу у вигляді окремих положень та статутів. Разом із тим, побоювання влади щодо виходу кооперації з-під їхнього контролю призводили до ряду обмежень її діяльності та недоліків у нормативних документах. Загалом, ці фактори негативно позначалися на розвитку сільськогосподарської кооперації Волинської губернії.

1. Демидас Ю.І. *Законодавство Російської імперії з кооперації (друга половина XIX ст. – 1917 р.)* // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету*. – Вип. 2: В 2 т. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський, 2003.
2. Пантелеймоненко А.О. *Становлення і розвиток кооперативних організацій аграрного сектору України (друга половина XIX – початок XXI ст.)*: Автореф. дис. ... д-ра екон. наук. – К., 2009.
3. Болотова Е.Ю. *Потребительская кооперация в России в конце XIX – начале XX вв.: опыт общественного регулирования*: Дисс. ... д-ра ист. наук. – М., 2003.
4. Корелин А.П. *Кооперация и кооперативное движение в России. 1860-1917 гг.* – М., 2009.
5. Селиверстов Т.А. *Правовое регулирование кооперации в России в 1865–1917 гг.*: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2001.
6. Хаджуова З.А. *Модернизация российского кооперативного законодательства в конце XIX – начале XX века*: Дисс. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2001.
7. Витанович І. *Історія українського кооперативного руху*. – Нью-Йорк, 1964.
8. *Учреждение Министерства земледелия и государственных Имуществ* // *Полное собрание законов Российской империи (Далі – ПСЗРИ). Собрание третье*. – Т. XIV. 1894. – СПб., 1898. – № 10457.
9. *О временных мерах к упрощению порядка производства дел, вносимых ныне на рассмотрение Комитета Министров* // *ПСЗРИ. Собрание второе*. – Т. XLI. Отделение первое. 1866. – СПб., 1868. – № 43191.
10. *Об утверждении Устава Южно-Русского Общества поощрения земледелия и сельской промышленности* // *ПСЗРИ. Собрание третье*. – Т. XII. 1892. – СПб., 1895. – № 8528.
11. *Устав Либавского Общества поощрения земледелия и сельской промышленности* // *ПСЗРИ. Собрание третье*. – Т. X. Отделение первое. 1890. – СПб., 1893. – № 6582.
12. *Об утверждении Нормального Устава сельскохозяйственных Товариществ* // *ПСЗРИ. Собрание третье*. – Т. XVII. 1897. – СПб., 1900. – № 14201.
13. *Об утверждении Нормального Устава для местных сельскохозяйственных Обществ* // *ПСЗРИ. Собрание третье*. – Т. XVIII. 1898. Отделение первое. – СПб., 1901. – № 15052.
14. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України)*. – Ф. 442. – Оп. 629. – Спр. 459.
15. *ЦДІАК України*. – Ф. 442. – Оп. 630. – Спр. 421.
16. *ЦДІАК України*. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 197.
17. *Собрание узаконений и распоряжений правительства. Изданное при правительствующем Сенате от 31 марта 1917 г.* № 72, ст. 414. *Отдел первый. Постановление Временного правительства 20 марта 1917 г.* «О кооперативных товариществах и их союзах».

М. М. Москалюк

ІНФРАСТРУКТУРА ТА ТЕХНІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЦУКРОВИХ ЗАВОДІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У пореформений період у процесі технічного перевороту неухильно зростала енергоозброєність і механізація цукрової промисловості українських губерній Російської імперії. Із розвитком матеріально-технічної

бази підприємств відбувається удосконалення техніки та технології виробництва продукції, збільшується потужність та продуктивність заводів.

Над цією проблематикою у різний період працював ряд дослідників, серед яких можна виокремити К. Архіпова, Л. Волохова, Н. Сиркіна, М. Зуєва та ін. Проблематика дослідження цікавить сьогодні як істориків, так і економістів, але вони вивчали лише частково окремі аспекти пропонованої теми, яка не втрачає своєї актуальності, а лише набирає певних обертів дослідження у колі науковців. Тому одним із основних завдань нашої статті є спроба дослідити закономірності інфраструктури та технічних можливостей цукрових підприємств в Україні середини XIX – початку XX ст.

Перші цукрові заводи були досить примітивними («вогневими») підприємствами, де панувала ручна праця, а продуктивність була досить низькою. Разом ці 449 заводів виробляли наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. лише 1,5 – 2 млн пудів цукру [1, 52].

Проте, у фаховій літературі присутнє цифрове різноманіття відносно кількості цукрових заводів в Україні досліджуваного періоду. Зокрема, щодо Лівобережних та Правобережних губерній наводяться різні цифри про кількість заводів майже за кожний рік. При цьому, різні цифри про чисельність цукрозаводів ми спостерігаємо в одних і тих самих роботах. Так, у джерелах підприємства цукрової промисловості за характером виробленими продукції поділяли на цукробуржкові (пісочні), пісочні з рафінадними відділеннями (пісочно-рафінадні) і рафінадні заводи. Окрім того, у виробничому сезоні відрізнялися діючі і не діючі заводи. Автори, які писали про цукрову промисловість, здебільшого, уникали цих дефініцій, що було однією із причин цифрового різноманіття. Так, у відомостях про діяльність діючих цукрових заводів, які систематично вміщувалися у періодичному виданні Всеросійського товариства цукрозаводчиків, не уточнювалося, про які цукрові заводи йде мова: пісочні, пісочно-рафінадні чи про всі діючі заводи. Тому наведені там дані про чисельність заводів не співпадають з даними інших джерел. Зустрічаються випадки, коли поряд, в одному номері журналу, в одній відомості наводяться одні цифри, а в наступній – зовсім інші. Господарський рік у цукровій промисловості, в силу специфіки виробництва, розпочинався восени і продовжувався до січня наступного року. Тому, наприклад, в одному випадку діючий завод статисти зараховували до 1895 р., а в іншому – до 1896 р. У підсумку це також зумовлювало різнобій. Часто суперечності у цифровому матеріалі пояснюються недоглядом самих укладачів документу, де йшлося про цукрову промисловість [2, 31]. Що стосується підрахунків загальної чисельності цукрових заводів у Російській імперії, то тут непорозуміння виходить додатково ще й з тієї причини, що одні дослідники враховували і дані по Царству Польському, яке було складовою частиною імперії, а в іншому випадку – автори не враховували цифри щодо польських губерній, при цьому далеко не завжди вказували це.

В українських землях, що перебували у складі Російської імперії, існували два регіони, де розміщувалися цукрові заводи – Правобережжя і Лівобережжя. За межами цих регіонів на початку XX ст. було всього три цукрових (пісочних) заводи: один у Хотинському повіті Бессарабської губернії і два на півночі Херсонщини, у перехідній зоні між лісостепом і степом. Ця зона була подібна за кліматичними і природними умовами до сусідніх повітів правобережних губерній. Враховуючи, що на Правобережжі було майже півтори сотні заводів, то ці три заводи, за відповідних підрахунків автори теж, як правило, приєднували до правобережного регіону. Всі